

ТЕРМИЗИЙЛАРНИНГ ЁРҚИН АЛЛОМАЛАРИ ВА ДУНЁВИЙ ТАСАВВУРЛАРИ

Турсунов Сайпулло Нарзуллаевич

*Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси профессори,
тарих фанлари доктори**e-mail: tursunovsafullo12@mail.ru**<https://orcid.org/0009-0005-2553-6164>*

Чўтматов Жўрабек Омонович

*тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)**UDK: 94(575.1)*

Аннотация: Мазкур мақолада асосий эътибор Суфён ибн Омир Ғифорий Термизий ва Солиҳ ибн Муҳаммад Термизий каби таниқли табаа тобеин олимларнинг илмий фаолияти, уларнинг устоз ва шогирдлари силсиласи, ҳадис ва тафсир илми ривожига қўшган ҳиссасига қаратилган. Мақолада ушбу олимларнинг Имом Бухорий, Имом Аъзам Абу Ҳанифа, Имом Термизий ва Ҳаким Термизий каби буюк муҳаддис ва фақиҳларнинг ҳаёти ва илмий меросида тутган ўрни атрофлича ёритиб берилган. Шунингдек, Ҳаким Термизийнинг отаси Али ибн Ҳасан Термизийнинг илмий салоҳияти ва Бағдоддаги фаолияти ҳам батафсил ўрганилган.

Калит сўзлар: Мовароуннахр, Термиз, табаа тобеин, Суфён ибн Омир Термизий, Солиҳ ибн Муҳаммад Термизий, Ҳаким Термизий, ҳадис илми, тафсир илми, фикҳ, устоз-шогирд силсиласи.

Аннотация: Основное внимание в данной статье уделено научной деятельности известных ученых, таких как Суфьян ибн Амир Гафири Термизи и Салих ибн Мухаммад Термизи, их наставникам и ученикам, а также вкладу в развитие науки хадиса и тафсира. В статье подробно рассматривается роль этих ученых в жизни и научном наследии великих мухаддисов и факихов, таких как имам Бухари, имам Азам Абу Ханифа, имам Тирмизи и Хаким Тирмизи. Также подробно изучен научный потенциал отца Хакима Тирмизи, Али ибн Хасана Тирмизи, и его деятельность в Багдаде.

Ключевые слова: Мовароуннахр, Термиз, Табаа Табейин, Суфьян ибн Амир

Термизи, Салех ибн Мухаммад Термизи, Хаким Термизи, хадисоведение, тафсир, юриспруденция, серия «учитель-ученик».

Annotation: The main focus of this article is on the scientific activities of famous scholars such as Sufyan ibn Amir Ghafiri Termizi and Salih ibn Muhammad Termizi, their mentors and students, and the contribution to the development of the science of hadith and tafsir. The role of these scientists in the life and scientific heritage of great muhaddis and faqihs such as Imam Bukhari, Imam Azam Abu Hanifa, Imam Tirmizi and Hakim Tirmizi is detailed in the article. Also, the scientific potential of Hakim Tirmizi's father, Ali ibn Hasan Tirmizi, and his activities in Baghdad were studied in detail.

Key words: Movarounnahr, Termiz, Tabaa Tabein, Sufyan Ibn Amir Termizi, Saleh Ibn Muhammad Termizi, Hakim Termizi, hadith science, tafsir science, jurisprudence, master-disciple series.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION).

Мовароуннахр минтақаси, хусусан, унинг қадимий шаҳарлари — Термиз, Чағониён, Кеш, Насаф, Самарқанд, Бухоро, Устуршона, Шош — асрлар давомида илм-фан ва маънавиятнинг йирик марказлари сифатида танилган. Бу замин нафақат ўзининг бой тарихий мероси, балки ундан етишиб чиққан улуғ олимлар, муҳаддислар, фақиҳлар ва мутафаккирлар билан ҳам бутун ислом оламида донг таратган. Бу илмий марказлар ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг ҳар бири ислом цивилизацияси тараққиётига бекиёс ҳисса қўшган. Хусусан, Термиз ва Бухоро ўртасидаги

илмий алоқалар алоҳида эътиборга лойиқ.

Ушбу мақолада Мовароуннаҳрда илм-фаннинг ривожланиши, унинг машҳур марказлари ўртасидаги ўзаро таъсир ва ҳамкорлик масалалари, шунингдек, Термиз заминидан етишиб чиққан, аммо Бухоро илмий муҳитида ҳам из қолдирган, ушбу минтақа тарихида муҳим ўрин тутган Суфийн ибн Омир Термизий каби нодир шахсларнинг ҳаёти ва илмий мероси кенг ёритилади. Буюк муҳаддис ва фақиҳларнинг ҳадис, тафсир ва фикҳ илмига қўшган ҳиссаси, уларнинг устоз ва шогирдлари силсиласи, илмий фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари батафсил таҳлил қилинади. Мақола орқали Мовароуннаҳрнинг илмий салоҳияти ва ислом оламига қилган хизматларини янада чуқурроқ англаш имконияти яратилади.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Суфийн ибн Омир Термизий Тарихий Мовароуннаҳр минтақасининг илмий муҳити унинг машҳур марказлари бўлган Термиз, Чағониён, Кеш, Насаф, Самарқанд, Бухоро, Устуршона, Шош каби жой номлари билан боғлиқлиги барчага маълум. Бу илмий марказларнинг қай бирини иккинчиси билан алоқаларини олманг, диққатга сазовор кўплаб муҳим янгиликларга дуч келаверасиз. Термиз ва Бухоронинг илмий алоқалари ҳам шулар жумласидандир.

Жумладан, Термиз – юртимизга ислом кириб келишининг асосий йўлида жойлашган ва бу дин Мовароуннаҳрда илк бор кенг тарқалган жойлардан бири бўлган шаҳар ва тарихий вилоят номидир. Шунинг учун бу ерда Мовароуннаҳр тарихидаги нодир ҳодисалардан бири юз берган ва ушбу ҳудуддан 10 га яқин табаа тобеин етишиб чиққан. Ана шундай олимлардан бири Суфён ибн Омир Гифорий Термизийдир.

Манбаларда, жумладан, Имом Бухорий “Тарих”ида келтирилишича, Суфён Термизий Абдуллоҳ ибн Товус (ваф. 749) ва Абдуллоҳ ибн Абу Нажийх Маккий (ваф. 748 ёки 749) дан, ундан эса Солих ибн Абдуллоҳ Термизий ривоят қилган. Ибн Ҳиббон (ваф. 965) уни “Ас-Сикот”

(“Ишончли ровийлар”) асарида зикр қилиб, Термиз аҳлидан бўлган шайх ва содук (ростгўй) деб таърифлайди ва унинг Ибн Товусдан қилган бир ривоятини келтиради[1]. Шунинг учун Ибн Кутлубағо (1399–1374) ушбу шахсни Ибн Ҳиббоннинг гувоҳлигига асосланиб, “Олти ҳадис тўпламида учрамайдиган ишончли ровийлар” номли китобига киритган[2].

Аммо ушбу Термизийнинг табаа тобеин саналишига сабаб бўлган шахслардан бири унинг устози Абу Умайя Абдулкарим ибн Абулмаҳорик Басрий (ваф. 743) бўлиб, у саҳоба Анас розияллоҳу анҳунинг шогирди бўлган тобеиндир. Ушбу Термизийнинг бу шахсдан ривоят қилиши ҳақида Миззий маълумот берган[3]. Ушбу Абу Умайя Маккада яшаган фақиҳ олимдир. Маккада яшаган машҳур табаа тобеин олим Суфён ибн Уяйна дейди: “Бирор киши ундан: “Бу сўзни қаердан олдинг?” деса: “Муаллимнинг Иброҳим Наҳаъийдан” деб иснодини (саҳоба) Ибн Масъудга нисбат берарди”[4]. Чунки фикҳдаги раъй йўналишининг асосчилари бошида Кўфанинг машҳур фақиҳи Иброҳим Наҳаъий туриши маълум. Зеро, манбалардан маълумки, раъй йўналишининг асосий намоёндаси Имом Аъзам Абу Ҳанифа (699–767) Ҳаммод ибн Абу Сулаймон Кўфийнинг (ваф. 738), у эса Иброҳим Наҳаъий Кўфийнинг (666–715) шогирди саналади. Шунингдек, Имом Аъзам таълим олган устозлар силсиласи Иброҳим Наҳаъийдан сўнг Иброҳимнинг тоғаси бўлмиш Алқама орқали саҳоба Абдуллоҳ ибн Масъуд розияллоҳу анҳуга (ваф. 653) боғланади.

Абу Умайя Басрий ўз даврининг машҳур тобеин олимлари Товус, Ато, Мужоҳид, Ҳасан, Иброҳим Наҳаъий каби тобеинлардан, ундан ҳам Абу Ҳанифа Имом Аъзам, Имом Молик, Суфён Саврий, Ибн Уяйна, Ибн Абу Аруба кабилар ривоят қилишган. Унинг ривоятлари “Кутуби ситта” – олти машҳур ҳадис тўплами муаллифларида турли даражаларда учрайди.

Солих ибн Абдуллоҳ Термизий (ваф. 845 ёки 853) Суфён Термизийдан унинг билвосита Умар ибн Абдулазиз, Убайд ибн

Умайр ва Мужоҳидлардан нақл қилган ҳикматли сўзларини ҳам келтиради. Жумладан, ушбу Термизийнинг ривоят қилишича, тобеинларнинг улкан олими Мужоҳид Маккий дейди: “Ким тонг отганда ва кеч кирганда тавба-тазарру қилиб турмаса, у золимлардан бўлиб қолади”. Яна бир тобеин олим Убайд ибн Умайр дейди: “Кийим-у уловга ва одамлар билан борди-келдига ўта қизиқиб, берилиб кетган қорига Аллоҳ ғазаб қилади”[5].

Яна Солиҳ ибн Абдуллоҳ ундан ривоят қилган ушбу Термизийнинг икки ҳадис ривояти кўплаб манбаларда, жумладан, Имом Табаронийнинг (873–971) “Ал-Мўжам ал-кабир” асарида келган (342 ва 1746-рақамли ҳадислар). Ундан маълум бўлишича, ушбу Термизий саҳоба Абу Туфайл Омир ибн Восила Лайсий розияллоҳу анхудан (ваф. 728) таълим олган яна бир тобеин Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн Абу Ҳусайн Маккийдан ҳам ривоят қилган. Абу Нуъайм ҳам ушбу Термизий ҳадислардан бирининг санадини шундай келтиради: уни Солиҳ ибн Абдуллоҳ, у Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил ибн Саҳл ибн Далло Термизийдан, у Суфиён ибн Омирдан, у Ибн Товусдан, у Товусдан, у Жобир розияллоҳу анхудан ривоят қилган[6].

Эътиборли жиҳати шуки, Заҳабий (1274–1348) ва Ибн Ҳажар (1372–1449) Суфиён ибн Омир Термизийнинг Бухоро қозиси бўлганлигини айтишади[7].

Маълумки, Бухоро кейинчалик Марказий Осиёда Термиздан сўнг ҳанафийлик марказларидан бири бўлган. Бунда эса ушбу Термизийнинг ўз ўрни бўлганлиги келиб чиқади. Солиҳ ибн Абдуллоҳ Термизий Суфиён ибн Омирдан ҳадис ривоят қилар экан, “У солиҳ инсон эди” дейди[8].

Албатта, Мовароуннаҳр ва ислом дунёсида фаолият юритган кўплаб Термизийлар мавжуд. Улар билан китоб охиридаги Термизийлар рўйхатида берилган мухтасар маълумотлар бўлимида ва у ерда кўрсатилган адабиётлар орқали эса улар ҳақида батафсил танишиш имкони мавжуд.

Солиҳ ибн Муҳаммад Термизий Ушбу олим Абу Довуд Таёлисий (ваф. 819), Муқотил ибн Фазл Ямоний, Муҳаммад ибн Марвон Суддий Сағир кабилардан, ундан эса Осим ибн Замзам ибн Осим ибн Мусо Ҳанафий Балхий кабилар ривоят қилган.

Солиҳ ибн Муҳаммад Имом Аъзам Абу Ҳанифанинг фарзанди Ҳаммоддан таълим олган. Гап шундаки, Ибн Ҳажар “Нусхату Ҳаммод ибн Абу Ҳанифа ʼан абийҳи” (“Ҳаммод ибн Абу Ҳанифа отасидан ривоят қилган нусха”) китобининг санадида Солиҳ ибн Муҳаммад Термизийни келтиради. У Ҳаммод ибн Абу Ҳанифадан (ваф. 792) ушбу нусхани тўғридан-тўғри ривоят қилган. Ҳаммод ибн Абу Ҳанифадан ҳадис ривоят қилган “Абу Шуъайб Солиҳ ибн Муҳаммад Термизий”ни Доракутний ҳам келтиради. Бу Аллоҳни охиратда кўриш ҳақидаги аҳли сунна вал жамоа қарашларига мувофиқ маъноси саҳиҳ ҳадис бўлиб, уни ушбу Термизий Мусайяб ибн Шарийкдан (ваф. 802) ривоят қилади. Шунингдек, Солиҳ ибн Муҳаммад Термизий бу ҳадисни Ҳаммод ибн Абу Ҳанифадан, у отасидан нақл этган.

Солиҳ ибн Муҳаммад тафсир, ҳадис, фикҳ каби илмларда етакчи бўлган. Ҳожи Халифа (1609–1657) “Кашф уз-зунун”да дейди: “Тафсир ус-солиҳий – у Солиҳ ибн Муҳаммад Термизийнинг Ибн Аббос розияллоҳу анхудан ривоят қилган тафсири. У зот унга тўрт минг ҳадисни ҳам зиёда қилган”. Баъзи манбаларда келишича, тасаввуф намояндаси, Балхда яшаган Аҳмад ибн Хизравийя (ваф. 854) бошқа бир Термизий – Солиҳ ибн Абдуллоҳдан тафсир эшитган. Унинг аёли Фотима эса ундан тафсир китобини ривоят қилган. Бу аслида Ҳожи Халифа хабар берган тафсир китоби бўлиши мумкин. Самъоний ҳам Балх қишлоқларидан бири бўлган Ферузонахжур ҳақида маълумот берар экан, ундан чиққан Абу Саҳл Форис ибн Амр Ферузонахжурининг Солиҳ ибн Муҳаммад Термизийдан Калбийнинг “Тафсир” китобини ривоят қилишини айтади. Бошқа бир ўринда эса Самъоний ўзи ривоятига ёзма ижозат олган ушбу асар санадида Қосиб ибн Уббод Термизий уни Солиҳ ибн

Муҳаммад Термизийдан, у Муҳаммад ибн Марвондан, у Муҳаммад ибн Соиб Калбийдан ривоят қилади. Ушбу китобни Абу Ҳорун Муҳаммад Термизий ҳам Қосим ибн Уббод Термизийдан ривоят қилган. Нажмиддин Умар Насафийга кўра ҳам, Абу Румайх Муҳаммад ибн Румайх Термизий Солих ибн Муҳаммад Термизийдан, у эса Муҳаммад ибн Марвондан тафсир ривоят қилган. Зоҳид Саъд ибн Солих Самарқандий эса ушбу тафсирни Абу Румайх Термизийдан ривоят қилган. Кўриб турганимиздек, Солих ибн Муҳаммаднинг ўзи ва меросидан юртимиз ва бошқа юрт олимлари кенг-мўл истифода этишган.

Термизийлардан эса Солих ибн Муҳаммаддан Ҳаким Термизийнинг отаси Али ибн Ҳасан Термизий ва Ҳаким Термизийнинг ўзи, Қосим ибн Уббод Термизий кабилар ривоят қилиб, таълим олишган. Имом Абу Исо Термизий “Сунан”ида (99 рақам) “Солих ибн Муҳаммад Термизийнинг шундай деганини эшитдим” деб, унинг Абу Муқотил Самарқандийдан (ваф. 823) нақл қилган Имом Абу Ҳанифанинг шариат аҳкомига тегишли сўзини келтирган.

Солих ибн Муҳаммад улуг олим ва мутафаккир, ислом донишманди Ҳаким Термизийнинг асосий устозларидан биридир. У ўзининг “Наводир ал-усул” асарида Солих ибн Муҳаммад Термизийдан 68 ҳадис ривоят қилган. У аллома ҳаётида муҳим ўрин тутган.

Ҳаким Термизий дейди: “Бир куни айрим дўстларим билан масжидда ўтирган эдим. Баъзи нарсаларни эсладик. Бу эса шунга олиб бордики, мен бизга ўтмишда етган баъзи азиятли мусибатларни зикр қилдим. Ўйлашимча, бу ортиқча каломга далолат қилди. Шу кеча туш кўрдимки, Солих ибн Муҳаммад ўз масжиди саҳнида ўтирибди ва у метиндек суянчикқа суянган, атрофида эса машойихларимиз, улардан: Ҳасан ибн Мутийъ, отам, Абу Яъқуб ва бошқа бир гуруҳ машойихлар бор, Аллоҳ уларга раҳм қилсин. У худдики уларга китоблардан бир нарсалар ўқиб бермоқда. Қачонки фориг бўлишгач ва унинг атрофидан тарқалишгач, ўзимни унинг

суянчиғи яқинида, унинг рўпарасида бир ўзим тик турган ҳолда топдимки, биз билан учинчи киши йўқ эди. Мен унинг кийимининг оқлигига, соқолининг қизиллигига назар соламану ажабланаман. У эса менга дейди: “(Аллоҳ таолонинг) мана бу сўзининг тафсири нима: “Қайси ҳолда бўлсанг, Қуръондан нимани тиловат этсанг, ишлардан қай бирини қилсанг, албатта, биз ўшанга киришаётган пайтингларда сизларга гувоҳмиз” (“Юнус” сураси, 61-оят). Унга жавоб бериб, дейман: “Аллоҳнинг улар билан бўлган шохидийяти (гувоҳлиги)”. Ўйлайманки, бу калимани ҳеч қачон айтмаган эдим, уни ҳеч кимдан эшитмаган ҳам эдим, уни фақат шу вақтдагина билдим. Қачонки унга ушбу калима ила жавоб қайтарганимда, у оғзини мана бундай қилиб кулоғимга яқинлаштириб, худди менга ишорамаслаҳат бераётгандек деди: “У авлиёларига дейди: – у худдики исми баракотли Парвардигорни назарда тутаетгандек эди – “Оғизга муҳр уринглар”. Бас, уйғониб кетдим ва ичимда дедим: “Бу мавъиза туш”. У худдики уйғоклигимдагидек бўлди. Аллоҳга истиғфор айтаман ва унга тавба қиламан”[9].

Маълум бўлмоқдаки, мана шундай илмий муҳит самараси ўларок,

Термиздан Имом Термизий ва Ҳаким Термизийдек буюк олимлар етишиб чиққан. Зеро, бу олимларгача бизга 40 дан ошиқ Термизийларнинг номи маълум бўлиб, улар Термизни дунё миқёсдаги илмий марказ даражасига кўтариб улгуришган эди. Ҳаким Термизийдек буюк зот ҳақида сўз юритишдан олдин эса унинг келтириб ўтилган устозлар силсиласининг энг муҳим бўғини бўлган отаси Али ибн Ҳасан Термизий ва онаси Умму Оиша бинти Саҳлга ҳақида ҳам сўз юритиш мақсадга мувофиқ.

Али ибн Ҳасан ибн Бишр ибн Ҳорун Термизий Ҳаким ат-Термизийнинг отаси бўлган ушбу шахс ҳақида “Тарихи Бағдод”да алоҳида тўхтаб ўтилган бўлиб, бу эса олимнинг ўз даврида моддий ва маънавий марказ бўлган Бағдодга боргани

ва у ерда ҳам эътироф этилувчи йирик олим бўлганини кўрсатади. Унда айтилишича, у Бағдодда ханафий мазҳаби олимларидан бўлган Шаддод ибн Ҳаким Балхийдан (ваф. 828) ва йирик муҳаддис Солиҳ ибн Абдуллоҳ Термизийдан (ваф. тахм. 853), ундан эса Бағдод аҳлидан бўлган Муҳаммад ибн Махлад (848–943) ривоят қилди. Хатиб Бағдодий бир шахс орқали Муҳаммад ибн Махладдан, у ушбу Термизийдан ривоят қилган ҳадисни ҳам санади билан келтиради.

Али ибн Ҳасан ибн Бишрнинг устозлари ислом дунёсида машҳур бўлган олимлар бўлиб, уларнинг сони олтмишга яқин. Ҳофиз Миззий, жумладан, қуйидагиларни қайд этади: Исмоил ибн Сабийх Кўфий (ваф. 832), Исмоил ибн Маслама Маданий (табаа тобеин, ваф. 824), Собит ибн Муҳаммад Кўфий (ваф. 830), Жандали ибн Волиқ Кўфий (ваф. 840), Ҳасан ибн Робийъ Кўфий (ваф. 835 ёки 836), Ҳакам ибн Муборак Балхий (ваф. тахм. 828), Абдуллоҳ ибн Осим Басрий (табаа тобеин), Абдуллоҳ ибн Нофеъ Маданий (ваф. тахм. 830), Усмон ибн Зуфар Кўфий (ваф. 833), Амр ибн Ҳаммод Кўфий (ваф. 836), Муҳаммад ибн Саъид Кўфий (ваф. 835), Муҳаммад ибн Язид Маккий (табаа тобеин, вафоти 835 йилдан сўнг), Мутарриф ибн Абдуллоҳ Маданий (ваф. 835), Ушбу шахслар, умуман олганда, ишончли ровийлар ҳисобланади ва улардан Имом Бухорий, Муслим, Абу Довуд каби муҳаддислар бевосита таълим олганлари ҳам талайгина.

Шунингдек, ушбу Термизий Имом Абу Ҳанифа ва унинг шогирди Имом Зуфардан ривоят қилган ҳофиз Абу Нуъайм Фазл ибн Дукайн (асл исми Амр ибн Ҳаммод) Кўфий (ваф. 834) ва Кўфада илк бора “Муснад” битган шахс сифатида қайд этиладиган Абу Закарийя Яҳё ибн Абдулҳамид Ҳиммоний Кўфийдан (ваф. 843) кўп ривоят қилган ва ривоятлар миқдорига қараганда, у ушбу икки табаа тобеиннинг яқин шогирдларидан бўлиб, Кўфа шаҳри унинг ҳаётида муҳим ўрин тутган.

Али ибн Ҳасан Термизийдан эса Тайфур ибн Исо Абу Зайд Бастомий асгар (кичик)

(ваф. 883), Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Салж Бағдодий (ваф. 870), юқорида келган Муҳаммад ибн Махлад Бағдодийлар ривоят қилишиб, таълим олишгани қайд этилади.

Аммо Али ибн Ҳасан Термизийнинг асосий талабаси бу унинг ўғли Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан Ҳаким Термизийдир. Ҳаким Термизий ўзининг ҳадисга оид асосий китоби бўлган “Наводир ул-усул”да энг кўп отасидан ривоят қилган ва ушбу ривоятлар сони 206 тани ташкил этади[10].

Ҳаким Термизий дейди: “Менга отам, Аллоҳ у зотни раҳматига олсин, ривоят қилди ва деди: “Зулматли кечада тавофга кирганимда мени кисталиш тутиб, тавофдан машғул қилиб қўйди. Аммо одамларнинг азиятларига дуч келишдан хавотирланиб, чиқишни истамадим. Чунки бу (одамлар кўп бўлган) ҳаж мавсумида эди. Шунда ушбу ҳадисни эсладим: “Албатта, замзам суви нима учун ичилса, ўша мақсадга етказди”. Сўнг унга бориб, ундан сув чиқариб олиб ичдим. Шундан сўнг мендаги азият тонггача ариди”.

Бундан Али ибн Ҳасан Термизийнинг Аллоҳга яқин улуғ инсонлардан эканлиги англашилади. Шунинг учун нақшбандийлик манбалари, масалан, “Анис ат-толибин” ва бошқаларда Муҳаммад Ҳаким Термизийнинг номидан сўнг “қоддасаллоху руҳаҳума” (у иккисининг руҳини Аллоҳ покласин) дейилади. Ҳаким Термизий номига қилинган бу иккилик дуо, ислом тарихи манбаларида кузатиладиганидек, унинг отаси Али ибн Ҳасан Термизийга ҳам тегишли эканлигини айтиш мумкин.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Умуман олганда, ушбу тадқиқот Мовароуннаҳрнинг илмий муҳити қанчалик бой ва ўзаро боғлиқ бўлганлигини, бу заминдан Имом Термизий ва Ҳаким Термизий каби буюк олимларнинг етишиб чиқишига замин яратганлигини намоиш этди. Уларнинг илмий мероси бугунги кунгача ислом олами учун муҳим аҳамият касб этиб келмоқда.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Ибн Ҳиббон. *Ас-Сикот*. Ж. VI. – Б. 406, №8310; Ж. VIII. – Б. 288, №13485.
2. Ибн Қутлубағо. *Ас-Сикот*. Ж. V. – Б. 37–38, №4583.
3. Миззий. *Таҳзиб ал-камол*. Ж. XVIII. – Б. 259–265.
4. Муғлатой. *Икмол*. Ж. VIII. – Б. 294.
5. Абу Нуъайм. *Ҳиятул-авлиё*. Ж. III. – Б. 274, 294.
6. Абу Нуъайм. *Ҳиятул-авлиё*. Ж. IV. – Б. 22.
7. Заҳабий. *Мезон ал-эътидол*. Ж. II. – Б. 169, №3324; Ибн Ҳажар. *Лисон ал-мезон*. Ж. III. – Б. 53, №207.
8. Хатиб Бағдодий. *Тарихи Бағдод*. Ж. X. – Б. 429. Батафсил қаранг: Чўтматов Ж. *Бухоронинг Термизий қозиси // Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги даврлардан ҳозиргача)* мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Бухоро, 2023. – Б. 125–128.
9. Ҳаким Термизий. *Наводир ал-усул*. Ж. III. – Б. 317–318. Қаранг: Чўтматов Ж. *Термизнинг безавол қалъалари ёхуд Термиз тарихи*.
10. Ҳаким Термизий. *Наводир ал-усул*. Ж. VII. – Б. 353–355.